

MAREK L. WÓJCIK
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Historyczny
ORCID: [0000-0002-2009-5559](https://orcid.org/0000-0002-2009-5559)

**SPRAWOZDANIE Z INTERDYSCYPLINARNEJ
KONFERENCJI NAUKOWEJ
„RYCERSTWO – SZLACHTA: ZMIANA ZE STANU
RYCERSKIEGO NA STAN SZLACHECKI.
WYBRANE ZAGADNIENIA – WSTĘP DO BADAŃ”,
WROCŁAW, 2–3 II 2018 R.**

W dniach 2–3 II 2018 r. w Audytorium Instytutu Historycznego Uniwersytetu Wrocławskiego odbyła się interdyscyplinarna konferencja naukowa na temat „Rycerstwo – szlachta: zmiana ze stanu rycerskiego na stan szlachecki. Wybrane zagadnienia – wstęp do badań”. Spotkanie stanowiło czwarte już forum dyskusyjne poświęcone szlachcie polskiej, do którego doszło z inicjatywy Oddziału Wrocławskiego Związku Szlachty Polskiej, a drugie z rzędu zorganizowane w ścisłej współpracy z Instytutem Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego¹. Przygotowaniem konferencji od strony merytorycznej zajęli się Michał Kwilecki (Oddział Wrocławski Związku Szlachty Polskiej) i dr hab. Filip Wolański, prof. Uniwersytetu Wrocławskiego. Obaj czuwali też nad sprawnym jej przebiegiem.

Obrady – uroczyste otwarte przez prof. dra hab. Rościsława Żerelika, dyrektora Instytutu Historycznego Uniwersytetu Wrocławskiego, oraz Adama Bilińskiego,

¹ Poprzednia wspólna konferencja obu organizatorów, podejmująca zagadnienie szlachty cząstkowej w obrazie wsi, miała miejsce w dniach 29–30 IV 2016 r. Dwie wcześniejsze sesje, zorganizowane przez Oddział Wrocławski Związku Szlachty Polskiej, odbyły się z kolei 28 VI 2014 r. i 20 VI 2015 r. Pierwsza, pod hasłem „Szlachta Rzeczypospolitej – różne spojrzenia na tematy związane ze szlachcią”, została przygotowana we współpracy z Zakładem Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu, druga zaś, pt. „Szlachta cząstkowa w obrazie wsi”, stanowiąca preludeum do konferencji odbytej rok później na ten sam temat, doszła do skutku dzięki kooperacji z Muzeum Etnograficznym we Wrocławiu.

prezesa Oddziału Wrocławskiego Związku Szlachty Polskiej – zgromadziły badaczy z całego kraju. Wygłosili oni w sumie 18 referatów, z czego aż 12 pierwszego dnia, który podzielono na trzy sesje plenarne. Inauguracyjną, moderowaną przez dra hab. Marcelego Antoniewicza, prof. Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, rozpoczął wykład prof. dra hab. Stanisława Rosika (Uniwersytet Wrocławski) przedstawiający Bolesława Krzywoustego jako władcę i rycerza w świetle kroniki Anonima tzw. Galla. Analiza niektórych metaforycznych fragmentów źródła, stanowiących apoteozę młodości i siły, pozwoliła dostrzec w księciu dobrego wodza i walecznego rycerza, pierwszego wśród społeczności rycerskiej, z którą wiązała go nadzwyczaj silna więź zbudowana na konflikcie pokoleń.

Pozostałe referaty w tej sesji przedstawili dr hab. Lidia Korczak (Uniwersytet Jagielloński) i prof. dr hab. Jan Wroniszewski (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu). Referentka skupiła uwagę na społeczno-prawnej pozycji kniaziów na Litwie w późnym średniowieczu, podejmując rozważania dotyczące złożonej problematyki rozwarstwienia i wewnętrznego zróżnicowania (hierarchizacji) tej elitarnej grupy społecznej oraz przejawów jej odrębności od stanu szlacheckiego. Wykład prof. Wroniszewskiego dotyczył natomiast kwestii ściśle terminologicznych. Prelegent sięgnął po akta normatywne księstwa warszawskiego z XIV i XV w., tzw. statuty mazowieckie, a także po tłumaczenia statutów wiślicko-piotrkowskich Kazimierza Wielkiego (z lat 1356–1362) i statutu sochaczewskiego Siemomysła III (z 1377 r.), dokonane w połowie XV w. odpowiednio przez Świętosława z Wojcieszyna i Macieja z Różana, by na ich podstawie prześledzić sposób rozumienia przez ówczesnych ludzi pojęć odnoszących się do szlachty (rycerstwa) i odzwierciedlających jej wewnętrzne zróżnicowanie (*baro, generosus, magnificus, miles, nobilis, terrigena*).

Drugą sesję, podczas której wygłoszono cztery referaty, poprowadził prof. dr hab. Antoni Barciak z Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Obrady otworzył wykład dra hab. Krzysztofa Skupieńskiego, prof. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, poświęcony roli dokumentacji w życiu rycerstwa i szlachty w Polsce, przy czym ograniczony – co zostało wyraźnie zaznaczone w tytule wystąpienia – do wskazania głównych problemów badawczych. Po wprowadzeniu, będącym zarysem dziejów badań nad dokumentem prywatnym w Polsce, prelegent sformułował kilka kluczowych pytań, na które winna odpowiedzieć historiografia, mianowicie: w jaki sposób dokumentacja wpływała na rycerskie i szlacheckie warunki egzystencji?; w jaki sposób je kształtowała?; w jaki sposób rozwój i przekształcenia dokumentacji,

jej form, funkcji, zastosowań itp. wpływały na transformację zbiorowości rycerskiej oraz szlacheckiej? Postulował również, by końcową chronologicznie cezurą studiów nad dokumentacją prywatną szlachty był moment ogłoszenia konstytucji marcowej, a samą dokumentację traktować jako ścisły element szeroko pojętej komunikacji społecznej.

Uwaga kolejnego referenta, którym był dr Jarosław Szymański (Uniwersytet Wrocławski), skupiła się na landbuchu księstwa brzeskiego (*Lehn und Erbe*), spisany przez Jana z Brzegu, plebana oławskiego i notariusza Ludwika I, księcia brzeskiego. Źródło to, zawierające 635 dokumentów dotyczących transakcji ziemskich z lat 1358–1366, zarówno *in extenso*, jak i w formie ekscerptów, stało się dla niego punktem wyjścia do rozważań nad terminem *miles* (*Ritter*). Zestawiając listę 20 rycerzy obdarzonych w landbuchu tym mianem więcej niż jeden raz i próbując dociec przyczyn jego niekonsekwentnego stosowania (raz bowiem się pojawiał, innym razem nie), prelegent dostrzegł, że określenie *miles* występuje przy osobach, które w otoczeniu Ludwika brzeskiego pojawiły się nagle, zupełnie znikąd, posiadających majątki w weichbildzie chojnowskim i świadkujących w Chojnowie. Na tej podstawie wysunął tezę, iż mamy do czynienia z nową elitą, na jaką postawił Ludwik I brzeski po zawarciu w 1359 r. układu kończącego jego konflikt z bratem Waclawem, na mocy którego do księstwa brzeskiego włączona została ziemia chojnowska.

Tematem wystąpienia dr hab. Joanny Karczewskiej, prof. Uniwersytetu Zielonogórskiego, były siedziby szlacheckie na pograniczu Wielkopolski i Kujaw w późnym średniowieczu. Referentka omówiła najpierw pokrótce charakterystyczne cechy późnośredniowiecznych kompleksów majątkowych (latyfundiów) szlacheckich, do których zaliczyła dobra ziemskie skupione w pobliżu siebie, ośrodek miejski jako ich centrum oraz zamek lub rezydencję właściciela, pełniące funkcje administracyjne i reprezentacyjne, po czym prześledziła szczegółowo proces kształtowania się latyfundiów rodzin szlacheckich na wspomnianym obszarze, m.in. Gołańczewskich z Gołańczy, Leszczyców z Łabiszyna i Pakości, Licheńskich z Gosławic i Lichenia, Nałęczów z Chomiąży i Wenecji, Sokołowskich z Sokołowa, czy też Szubińskich z Szubina.

Obrady tej sesji zamknął odczyt dra hab. Filipa Wolańskiego, prof. Uniwersytetu Wrocławskiego, który podjął kwestię wyobrażeń o pochodzeniu rodzin szlacheckich Rzeczypospolitej w świetle kaznodziejstwa pogrzebowego epoki saskiej. Prelegent, odwołując się do konkretnych przykładów oracji funeralnych,

dotyczących m.in. starosty zegniewskiego Władysława Krzyckiego, wojewody poznańskiego Stanisława Potockiego, czy też kanclerza wielkiego koronnego Tomasza Zamoyskiego, zwrócił uwagę na ich panegiryczną konwencję oraz apologetyczną postawę wobec przeszłości. Wykazał też, że występujące w nich regularnie wątki genealogiczne i heraldyczne, uwypuklające cnoty i zalety osoby zmarłej, heroiczne, najczęściej legendarne (mitologizowane), początki jej rodu oraz związki z rodzinami panującymi, rzeczywiste lub wyimaginowane, odgrywały istotną rolę w procesie afirmacji szlachectwa i budowania własnej tożsamości społecznej.

Trzecią sesję konferencji, moderowaną przez prof. dra hab. Tomasza Jasińskiego z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, wypełnił blok pięciu referatów. Pierwszy z nich, poświęcony nieznanym śląskim rodzinom rycerskim oraz ich herbom, wygłosił dr Marek L. Wójcik (Uniwersytet Wrocławski). Zestawił on listę kilkunastu rycerzy z okresu do początków XV w., którzy pozostawili po sobie pieczęcie eksponujące nieznanne dotychczas herby. Znaleźli się na niej zarówno rycerze reprezentujący familie pomijane w herbarzach i naukowej literaturze genealogiczno-heraldycznej (np. Spahlitz, Stopacz, Wersingawe), jak i rycerze wzmiankowani wprawdzie w historiografii, ale utożsamiani z niewłaściwymi rodzinami (np. Piotr Ferkacz *alias* Frykacz, Fryderyk Pechwinkel, Henryk Rabenau). Referent podjął próbę ich identyfikacji, sięgając po źródła pisane, przede wszystkim dyplomatyczne, i prezentując opracowane na ich podstawie, ale z powodu luk w materiale źródłowym niepełne, tablice genealogiczne obejmujące środowiska krewniacze poszczególnych dysponentów pieczęci.

Wystąpienie dr Iwony Dackiej-Górzyńskiej (Wydawnictwo DiG w Warszawie) było poświęcone heraldyce szlacheckiej w służbie retoryki. W centrum zainteresowania referentki znalazły się staropolskie rękopisy heraldyczne, zachowane zarówno jako jednorodne, samodzielne dzieła, jak i jako dodatki do materiałów o charakterze *silva rerum*, powstałe w szkołach na użytek profesorów i pełniące funkcję edukacyjną. Przybliżyła ona słuchaczom gromadzoną przez siebie kolekcję, liczącą około 200 tego typu zabytków piśmiennictwa, określanych wspólnym mianem herbarzy retorycznych, dokonała ich autorskiej klasyfikacji oraz omówiła zawartość i cel powstania.

Prof. dr hab. Marek Cetwiński (Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie) wygłosił odczyt na temat narzędzi gospodarczych w heraldyce jako świadectwie przemian etosu rycerskiego. Referent, odwołując się do herbarza Bartosza Paprockiego, przeanalizował legendy heraldyczne objaśniające występowanie narzędzi

gospodarczych w staropolskiej heraldyce szlacheckiej (m.in. grabi, kosy, lemiesza, pług). Analiza ta, wsparta przekazem Jana Długosza o powstaniu państwowości polskiej w wyniku karczunku lasów, pozwoliła na konkluzję, że opowieści heraldyczne o początkach herbów uzasadniały znakomicie etos rycerza-ziemianina, łączącego ideał dobrego gospodarza z obrońcą stworzonego własną pracą ojczystego kraju.

Dwa ostatnie referaty pierwszego dnia obrad przedstawił prof. dr hab. Zbyszko Górczak (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu) i dr hab. Marian Wołkowski-Wolski (Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie). Pierwszy z prelegentów prześledził losy rodziny Górków herbu Łodzia z Miejskiej Górki koło Rawicza w okresie od końca XIV do połowy XVI w., skupiając się przede wszystkim na kwestii współistnienia przedstawicieli możnowładczej linii Górków i ich uboższych krewnych, reprezentujących średnią szlachtę wielkopolską. Badacz omówił szczegółowo zachodzące między nimi relacje rodzinne, które przeszły od rywalizacji i sporów majątkowych, zainicjowanych przez potomków Pietrasza, pozbawionych wsparcia swego stryja Mikołaja, kanclerza kapituły poznańskiej, promującego ich stryjecznych braci, synów Jakuba, poprzez zapomnienie doznanych – rzeczywistych lub wyimaginowanych – krzywd, aż po przyjmowanie protekcji możniejszych krewnych, zwłaszcza biskupa poznańskiego Uriela Górki.

Drugi z referentów prześledził natomiast koleje losu Michała Moszyńskiego herbu Nałęcz, żołnierza, dworzanina i ziemianina, będące egzemplifikacją ścieżki kariery w czasach staropolskich, która wiodła od służby wojskowej pod dowództwem możnego protektora (w przypadku bohatera wykładu był nim Jan Zamoyski, kanclerz wielki koronny), poprzez służbę dworską, najpierw na dworze magnackim protektora, a później na dworze królewskim, aż po nabycie własnego majątku. Prelegent podkreślił, że źródłem sukcesu Moszyńskiego były jego osobiste zalety, wśród których wymienił m.in. zapobiegliwość i zaradność, przede wszystkim zaś odwagę i otwartość w kwestiach ekonomicznych.

W drugim dniu konferencji odbyły się tylko dwie sesje plenarne, które prowadzili kolejno prof. dr hab. Ewa Durbas-Urwanowicz i prof. dr hab. Jan Tęgowski, reprezentujący Uniwersytet w Białymstoku. W każdej z nich wygłoszono po trzy referaty. Obrady otworzył prof. dr hab. Wojciech Iwańczak (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach) wykładem o arystokracji i królu w Czechach w zwierciadle bajki zwierzęcej końca średniowiecza. Rzecz dotyczyła dzieła *Nová rada*, zredagowanego pod koniec XIV w. przez Smila Flaška z Pardubic, bratanka arcybiskupa praskiego Arnošta, który opisał sejm zwierząt (czworonogów i ptaków)

doradzających władcy (lwu), jak ma rządzić, by być idealnym władcą. Prelegent przybliżył postać autora, zarysował sytuację polityczną Czech w dobie rządów Wacława IV, po czym omówił treść utworu, wywodzącego się pod względem gatunkowym w prostej linii do *Physiologusa*. Odwołując się do konkretnych przykładów sejmujących zwierząt, wykazał, że alegoryczna bajka Smila była silnie osadzona w realiach społecznych, politycznych i obyczajowych, odzwierciedlając czeską rzeczywistość schyłku XIV w.

Obraz szlachty-rycerstwa w literaturze okolicznościowej i parenetycznej u progu XVII stulecia zarysował dr hab. Michał Kuran, prof. Uniwersytetu Łódzkiego, sięgając po utwory moralistów epoki: Wawrzyńca Chlebowskiego, Marcina Paszkowskiego i Stanisława Witkowskiego, a także – choć w nieco mniejszym stopniu – Walentego Bartoszewskiego, Abrahama Roźniatowskiego i Teofila Szemberga. Powołując się na konkretne *exempla*, referent wykazał, że dzieła ich były kierowane przede wszystkim do młodzieży szlacheckiej, pełniąc funkcje informacyjne, propagandowe i dydaktyczno-wychowawcze. Autorzy utożsamiali pojęcie szlachectwa z etosem rycerskim, stawiając w centrum uwagi bezwarunkowe poświęcenie się służbie dla ojczyzny poprzez oddanie jej własnego zdrowia, majątku i życia, a także propagując rycerskie cnoty i postawy.

Kolejny prelegent, którym był dr Rafał Lis (Akademia Ignatianum w Krakowie), omówił zagadnienie przebudowy polskiego modelu obywatelstwa w ujęciu Hugona Kołłątaja. Przybliżył on poglądy słynnego polityka i publicysty na temat roli szlachty w nowej Rzeczypospolitej, artykułując szczególnie mocno wyłaniającą się z jego pism wizję Polski jako kraju dwustanowego, szlacheckiego i mieszczańskiego, w którym miejsce szlachcica-rycerza miał zastąpić obywatel-przedsiębiorca.

W sesji moderowanej przez prof. dra hab. Jana Tęgowskiego odczyty wygłosili: dr Przemysław Kalita (Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie), dr hab. Maria Starnawska, prof. Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, oraz mgr inż. arch. Beata Kazimierska-Korsak (Pracownia Autorska Domy Polskie w Warszawie). Pierwszy z nich, posługując się przykładem dziedziców Łabiszyna koło Żnina, podjął próbę zestawienia uniwersalnych kryteriów, których spełnienie determinować miało – jego zdaniem – przejście ze stanu rycerskiego do szlacheckiego. Referat, w którym umniejszono znaczenie kryterium urodzenia na rzecz wymogu posiadania majątku i prestiżu, wzbudził wśród słuchaczy duże kontrowersje.

Dr hab. Maria Starnawska podjęła wątek potomków rodzin rycerskich w komturach joannickich na Śląsku, w Wielkopolsce i w Baliwacie Brandenburskim

w XIV i XV w. Prelegentka zarysowała krótko dzieje joannitów na interesującym ją terenie, zwróciła uwagę na różnice w obsadzie i funkcjonowaniu komturii miejskich (kapłańskich), wykazujących przewagę elementu mieszczańskiego, oraz wiejskich, przyciągających przede wszystkim rycerstwo, a następnie przeprowadziła analizę statystyczną pod kątem obecności potomków rodziny rycerskich w komturiach wiejskich. W odniesieniu do Śląska zauważyła na przykład, że na 64 komturów z XIV i XV w. aż 31 pochodziło ze stanu rycerskiego, z czego 23 z rodzin napływowych, 4 z miejscowych, zaś pochodzenia 4 rycerzy nie udało się jej ustalić. W konkluzji wystąpienia zwróciła uwagę, iż źródłem popularności zakonu joannitów wśród rycerstwa w okresie po wygaśnięciu idei krucjatowej było przekształcanie placówek joannickich w stowarzyszenia potomków rycerskich, umożliwiające im funkcjonowanie w lokalnych i państwowych strukturach społecznych i politycznych.

Zamykający konferencję wykład Beaty Kazimierskiej-Korsak poświęcony został rycerskiemu kodowi w architekturze dworu szlacheckiego. Referentka nawiązała obszernie do rodzaju turniejów rycerskich, aby na ich tle ukazać charakterystyczne cechy przestrzeni turniejowej, zwłaszcza wzorowanej na tradycji rzymskiej geometrii placu ćwiczeniowego, będącej inspiracją dla dwóch typów siedzib rycerskich – zamków geometrycznych na niżu polskim i wieży mieszkalno-obronnej. Wzorce tego typu budowli, których integralną częścią miały być ściana kurtynowa, dom pański, niekiedy także wieża (bramna lub narożna), stosowano – jej zdaniem – w architekturze dworów szlacheckich, choć wtórnie, aż do XVIII i XIX w., co świadczyło o żywotności i ciągłości tradycji rycerskiej wśród szlachty.

Obradom towarzyszyły ożywione dyskusje, zarówno plenarne, jak i kularowe, w trakcie których ścierały się różne wizje, poglądy i koncepcje. Wskazywały one na konieczność prowadzenia dalszych pogłębionych badań w wielu spornych kwestiach, w tym nad stanowiącym motyw przewodni konferencji procesem przejścia stanu rycerskiego w stan szlachecki. W głosie podsumowującym i zamykającym dwudniowy maraton naukowy, Michał Kwilecki, jego współorganizator, zapowiedział więc kontynuację cyklu spotkań poświęconych szlachcie polskiej, deklarując jednocześnie druk materiałów z zakończonej sesji w formie samoistnej publikacji książkowej².

² Wszystkie wystąpienia konferencyjne, zarówno referaty, jak i głosy w dyskusji, zostały zarejestrowane w wersjach audio i wideo. Można się z nimi zapoznać w całości na Portalu Legitymizacyjnym Organizacji Monarchistów Polskich, zob. <http://www.legitymizm.org/multimedia-rycerstwo-szlachta-zmiana> (dostęp: 24 VI 2018).

